

ся всіма по-різному. Визначеність у розумінні права є первинним елементом порядку в суспільних відносинах, особливо в умовах трансформаційних процесів.

1. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. М.Н. Марченко. – Т. 2. Теория права. – М.: Зерцало, 1998. – С. 1–2.
2. *Оніщенко Н.М.* Сприйняття права в умовах демократичного розвитку: проблеми, реалії, перспективи: Монографія. - К.: Юридична думка, 2008. – С. 30–32.
3. *Бердяев Н.А.* Этическая проблема в свете философского анализа // Проблема идеализма. – М., 1902. – С. 17.
4. *Хропанюк В.Н.* Теория государства и права: Хрестоматия. – М.: Интерстиль, 1998. – С. 136.
5. *Аристотель.* Политика. Афинская политика. – М.: Мысль, 1997. – 460 с.
6. *Гегель Г.* Философия права / Пер. с нем.; Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
7. *Еллинек Г.* Социально-этическое значение права, неправды и наказаний / Под ред. А.А. Рождественского; Пер.: И.И. Власов. - М.: Н.Н. Ключков, 1910. – С. 158.
8. *Сорокин П.А.* Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства. – Ярославль, 1919. – С. 31.
9. *Яценко А.С.* Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев: Алетейя, 1999. – С. 15.
10. *Шемшученко Ю.С.* Вибране. – К.: Юридична думка, 2005. – С. 62.
11. О понимании советского права // Советское государство и право. – 1979.– № 7. – С. 56–71; № 8. – С. 48–77; *Нерсесянц В. С.* Наш путь к праву. От социализма к цивилизму. – М., 1992. – С. 288.
12. Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. проф. М.М. Рассолова. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2004. – С. 164.
13. *Мальцев Г.В.* Понимание права. Подходы и проблемы. – М., 1999. – С. 3.
14. *Шемшученко Ю.С.* Право // Великий енциклопедичний юридичний словник. – К.: Юрид. думка, 2007. – С. 360.
15. *Алексеев С.С.* Линия права. – М.: Статут, 2006. – С. 270.
16. *Марченко М.Н.* Проблемы общей теории государства и права: Учебник: В 2-т. – М.: Проспект, 2007. – Т. 2. Право. – С. 3–20.
17. *Політологія.* Терміни, поняття, персоналі, схеми, таблиці / Укл. В.М. Піча, Н.М. Хома. – К.: Каравела, Львів: Новий світ, 2000, 2001. – С. 94.
18. *Шемшученко Ю.С.* Вибране. К.: Юридична думка, 2005. – С. 62.
19. *Качиний С.А.* Проблемы сущности права на современном этапе // www.law.bsu.by
20. *Лазарев В.В., Липень СВ.* Теория государства и права: Учебник для ВУЗов. – М.: Спарк, 2004. – С. 198–199.
21. *Оніщенко Н.М.* Цит. праця. – С. 52–53

Д. Г. КОРИТЬКО

НАГОРОДНЕ ПРАВО: СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ

Акумулируется состояние исследований о становлении и развитии наградного права как самостоятельной сферы правовых норм и отношений. Показано необходимость дальнейшего научного исследования феномена государственных наград, продолжения дискуссий для дальнейшего совершенствования наградного дела, рационального использования государственных наград как инструмента правового стимулирования и государственного управления, учитывая украинский и мировой опыт в наградной политике.

© КОРИТЬКО Дмитро Григорович – аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

The author reviews research on the state and development of the law relating to the awarding as an sphere of the legal rules and relations. The author stresses the attention on the necessity of the further scientific research of the phenomenon of state awards, the continuation of discussions on the further improvement of the law of state awards, the rational use of state awards as a tool of legal stimulation and state management, considering Ukrainian and other states' experience in awarding politics.

Питання наукового дослідження феномена державних нагород не є новим для вітчизняної юридичної науки. Вивчення українського нагородного права, хоч і відображене в дослідженнях правових стимулів і заохочень в контексті правового регулювання, проте не проводилося в контексті дослідження нагородного права як цілісної системи правових норм, відносин і свідомості. Дослідження даного питання уможливується в зв'язку з актуалізацією застосування окремих дослідницьких доробків для вироблення концептуального підходу в дослідженні нагородної справи в Україні, вивчення тенденцій її розвитку.

Зацікавленість питаннями стимулювань і заохочень, відзначення заслужених вчинків, їх соціальна значущість як засобу державного регулювання зумовлює формування самостійної сфери правових норм і відносин – законодавства про нагороди чи нагородне право. Воно формується на стику конституційного, адміністративного, трудового та інших галузей права, як й інші галузі, права має свій предмет і метод. В юридичній науці нагородне право розглядається як галузь права (перебуває на етапі становлення), яка регулює суспільні відносини, що виникають з приводу стимулювання осіб по наданню послуг суспільству, шляхом надання особам, що мають заслуги перед суспільством, заохочень (нагород), а також шляхом позбавлення нагороджених осіб заохочень (нагород) на підставі й у порядку, закріплених у законі¹.

Значний внесок, у осмисленні цієї проблеми зробили такі вчені, як Ч. Беккарія, І. Бенгам, М. Гредескул, Р. Іеринг, О. Радищев, П. Сорокін. Зокрема, П. Сорокін, якого по праву називають одним із родоначальників соціології нагородної справи, у праці «Злочин і кара: соціологічний етюд про основні форми суспільної поведінки і моралі»², розглядав різні аспекти правових заохочень: зв'язок «услужного акту» (заслуги) із нагородою; співвідношення подвигу зі злочином і нагород із покаранням; вплив покарань і заохочень на поведінку людини тощо. Багато із цих ідей мали й мають важливе теоретичне й практичне значення, що є основою досліджень у цій проблематиці.

Констатація доцільності стимулювання й заохочення громадян за вчинення суспільно корисних вчинків є характерною дослідницькою ознакою, сформульованою та науково окресленою в радянській юридичній науці. У наукових дослідженнях цього періоду проблема правового стимулювання й заохочення була предметом уваги окремих дослідників, зокрема у сфері загальної теорії права. Радянські вчені та дослідники виробили єдиний підхід до розгляду явища державної нагороди, що поставала як засіб ушанування сумлінної праці, інструмент встановлення справедливості. Такі нагороди масово спонукали до перевиконання зобов'язань, були стимулом для всіх і кожного. Попри періоди так званих «орденських дощів», нагороди, як і самі нагороджені, були під патронатом держави та шанувалися.

У монографічному дослідженні В. Баранова³ на основі аналізу принципів державного заохочення досліджено правову та соціальну природу, структуру й

функціонування заохочувальних норм, обґрунтовано виокремлення їх як особливого різновиду норм права. Однак ця праця 1980-х років не відображає пострадянських політико-правових реалій.

У цей же період вагомий внесок у розробку проблеми правового заохочення зробили представники галузевих наук. Проте висновки останніх потребують узагальнення. Серед сучасних дослідників історії виникнення нагород слід назвати В. Багаєва, В. Балязіна, В. Дурова, О. Казакевича, І. Всеволодова, О. Красновського, В. Конєва, А. Кузнєцова, О. Лєонова, І. Можейко, П. Пермінова, Л. Рощина, І. Спасського, І. Ульянова, Н. Чепурнова, В. Шувалова. Питання геральдичного оформлення нагород висвітлено в публікаціях Г. Ражнева, А. Ульянова, А. Хорошкєвич. Аналіз орденів і медалей різних країн здійснено О. Розановим, І. Спасським. Роль нагород як соціального чинника висвітлено в працях Д. Артамонова, С. Волкова, Б. Колоніцького, Г. Мурашєва, Л. Шєпєлєва, Р. Ельдєрова. Філософсько-політологічний аспект даної проблеми висвітлено в працях В. Ільїна, В. Пусько. Правових засад існування нагород у своїх працях торкалися М. Матузєв та О. Малько. Нагороди як культурний феномен розкрито в працях А. Косєревої, І. Суханова, Є. Щукіної та інших дослідників⁴.

Істотним є доробок у дослідження проблеми правових заохочень і стимулювань О. Малька. Його численні публікації⁵ присвячено дослідженню правового заохочення на основі історико-юридичного аналізу в теоретико-інформаційному аспекті. Низка праць стосується порівняльного аналізу стимулів і обмежень у праві. Однак проблема правового заохочення досліджувалася О. Мальком без акцентування на зв'язку з аналізом чинного нагородного законодавства, сфера якого є істотною за обсягом. У монографії «Стимули і обмеження в праві»⁶ аналізуються місце й роль стимулів і обмежень у правовому регулюванні сучасних суспільних відносин, показано їхню сутність, види, функції та взаємозв'язок. Розглядається механізм дії правових стимулів і правових обмежень, їх ефективність, а також особливості правового стимулювання й правового обмеження в умовах формування громадянського суспільства й демократичної, правової держави.

Науковий інтерес становить кандидатська дисертація В. Дуєль про державні нагороди в російському праві⁷. Хоча праця не стосується української нагородної справи, у ній представлено малодосліджений, на наш погляд, підхід до вирішення проблем нагородження державними нагородами: ідею нагородної юстиції, яку свого часу запропоновано ще І.Бентамом та Е. Сю. Автор дисертації підтримує аргументи В. Ниркова⁸, які зводяться до того, що питання про нагородження є питаннями встановлення справедливості. Суспільство повинно нагороджувати за заслуги та карати за вчинення злочину. Функція суду – здійснення правосуддя через покарання злочинців. Аналогічно доцільно покласти на суд функцію нагородження за правомірну заслужену поведінку. Ідея нагородної юстиції, підтримана згаданими науковцями, має доповнюватися законодавчо визначеними заслугами, які передбачають відзначення певною нагородою. У роботі обґрунтовується згадана теорія нагородної юстиції, що, на нашу думку, заслуговує на подальшу наукову розробку.

Практичне значення мають і дослідження інших авторів: монографія Н. Гущиної (заохочувальні норми в зв'язку з теорією й законодавчою практикою)⁹, дисертації А. Налбандяна (застосування заохочувальних норм)¹⁰, О. Кисєлєвої (заохочення як метод правового регулювання)¹¹, В. Ниркова (спроба аналізу заохочень і покарань як парних юридичних категорій)¹².

Розробка проблем, пов'язаних державним нагородженням, нагородною правотворчістю, правозастосуванням, не знайшла належної уваги в сучасних працях. Водночас слід згадати працю В. Гринчишина¹³, дослідника нагородного права кінця 1980-х – початку 1990-х років, який намагався дослідити питання вдосконалення правового регулювання державного нагородження. Після розпаду СРСР відбулося формування нових національних нагородних систем, зокрема української, проте дискусії на дану тему не продовжено.

Інтерес викликає й стаття О. Малінкіна¹⁴, у якій автор приділяє увагу висвітленню генези та сучасного стану жіночих нагород, що є проявом поваги і відстоювання рівності між чоловіками і жінками. Подібні нагороди існують і в українській нагородній системі, відтак досвід російського вченого може сприяти подальшому дослідженню цієї проблематики в Україні.

Вивченню окремих аспектів правового заохочення присвячені публікації дослідників галузевих юридичних наук. Попри певну увагу до даної проблематики в українській юридичній науці її актуальність зростає у зв'язку із становленням демократичної правової системи. Здійснена Україні з кінця ХХ ст. політична й правова модернізація зумовлює потребу ґрунтовнішого дослідження інституту державних нагород не лише як заохочувально-стимулюючого засобу, а й дійового інструменту державного регулювання. Розробка тематики державних нагород потребує комплексного вивчення істориками, філософами, соціологами, психологами, фахівцями загальної теорії права й галузевих юридичних наук.

Дослідження питання становлення нагородної справи в Україні до 1996 р., стадій формування нагородної системи проведено групою вчених під керівництвом колишнього голови Комісії державних нагород та геральдики при Президентові України Д. Табачником. Їхні здобутки викладено в трьохтомній праці «Нагороди України. Історія, факти, документи»¹⁵. У цій праці представлено архівні юридичні документи (укази, розпорядження, постанови, концепції, проекти законів тощо), що уможливило чіткіше уявлення про історію нагородної практики в Україні.

У 2004 р. видано одну з двох заявлених книг про державні нагороди «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини: У 2 книгах»¹⁶. Вона є переробленим і доповненим варіантом згаданого трьохтомника, де подано історію становлення нових державних нагород України (1996–2004 рр.), оновлено законодавчу базу, що регламентує відносини щодо державних нагород.

У дисертаційному дослідженні М. Дей розглядається питання правового регулювання засобів стимулювання праці в умовах ринкової економіки. Державна нагорода, як і будь-який інший засіб правового регулювання, виступає стимулюючим засобом учинення суспільно корисних дій, які перевищують звичайні соціальні обов'язки учасника суспільного життя. Відзначення особливих трудових (і не тільки) заслуг перед суспільством і державою полягає в тому, що працівники можуть бути представлені до державних нагород¹⁷. Такої ж думки дотримується О. Мельник, визначаючи не лише стимулюючу функцію нагороди, а й розглядаючи останню як чинник підвищення ефективності державного регулювання за умови раціонального використання інструменту державних нагород¹⁸.

Аналіз правового стимулу як комплексного правового інституту, використання якого дає змогу не тільки значно збільшити продуктивність праці, але й підвищити соціальну активність особистості здійснює С. Мірошник. У праці автора розкриваються сутність основних видів правових стимулів, особливості мотивації соціально активної поведінки особи¹⁹.

У дослідженні В. Халіпова «Кратологія як система наук про владу». викладено систему уявлень щодо формалізації науки про владу (кратологія), автор пов'язує сферу нагород із сферою знань про владу, вказує на державні нагороди як на засіб державного впливу, стимулюючий інструмент, ефективний засіб вирішення економічних і соціальних проблем. Соціальну цінність нагороди автор убачає в тому, що вона сприяє вибору найкращого варіанту поведінки, формує механізм саморегуляції правомірної, законослухняної поведінки²⁰.

Питання нагородження нині цікавить і спеціалістів кримінального права. Так, В. Григор'єв розглядає державні нагороди як засіб попередження корупції, висвітлює питання ролі заохочення в зв'язку з покаранням. Обидва зазначені засоби стимулюють правомірну поведінку, попереджають правопорушення і тим самим взаємозв'язані. Відтак підстави і порядок заохочення не менш важливі, ніж підстави і порядок покарання. Автор підкреслює: посадова особа не повинна нагороджуватися за сумлінне виконання своїх обов'язків. Підставою для нагородження може бути, принаймні, перевиконання обов'язків або геройський вчинок. Обгрунтовуючи місце нагород у системі права, В. Григор'єв пропонує виокремити нагородне право як підгалузь конституційного права²¹.

У дослідженнях російських вчених чимало уваги приділяється класифікації державних нагород. Найпоширенішою є класифікація за формою, що характеризується плуралізмом підходів щодо критерію. С. Каринський вважає ордени, медалі й почесні звання формою нагородження²². М. Молодцов дає званню Героя Соціалістичної Праці, орденам, медалям і почесним званням різну оцінку, визначаючи їх як форми заохочення, як форми відмінності, як захід стимулювання і як види заохочення²³. В. Баранов розглядає звання Героя Радянського Союзу, Героя Соціалістичної Праці, орденів, медалей й почесні звання як окремі групи заходів державного заохочення і як об'єкти заохочувальних правовідносин²⁴.

На думку І. Всеволодова, особливістю державних нагород одноразового масового нагородження є їхнє призначення для разової нагородної кампанії. Історія таких нагород закінчується разом із подіями і ювілейними датами, яким вони присвячені. Після завершення нагородної кампанії така нагорода не відмінюється, залишається «сплячою» й безстроково займає своє місце в системі державних нагород²⁵. До нагород необмеженого індивідуального застосування дослідник відносить ордени й групи медалей, які в російській правовій науці прийнято називати «орденськими медалями»²⁶. Їх відмінність від ювілейних настільки істотна, що І. Всеволодов навіть виносить ювілейні медалі «за дужки» нагородних²⁷. Зазначимо, що в українській нагородній системі відсутні «орденські медалі», але їх існування в пострадянську добу і практика відзначення також становить дослідницький інтерес.

Такий різновид нагород, як вислужні, має нижчий статус порівняно з нагородами за одичне діяння. Історичні приклади нагородних систем дореволюційної Росії й СРСР доводять: вручення нагород за вислугу років приводить до зниження їх соціального престижу. Таку думку обстоює Т. Лобіна²⁸.

Різні етапи становлення нагородної справи відображені в публікаціях у ЗМІ. Переважно це бесіди-інтерв'ю з представниками Комісії державних нагород та геральдики при Президенті України (зокрема, її головою), які відображають процес запровадження нових державних нагород або внесення змін до нагородного законодавства. Подібні матеріали становлять дослідницький інтерес, оскільки

відтворюють картину становлення нагородної системи, її проблеми, шляхи їх розв'язання, ставлення громадськості до нагород.

Окремо слід відзначити комерційні та державні проекти – іміджеві видання, присвячені державному нагородженню. Вони докладно знайомлять із нагородженнями, їхнім життєвим шляхом, заслугами перед державою²⁹.

Нагородний процес нормативно регламентується Конституцією України³⁰, Законом України «Про державні нагороди України»³¹, статутами державних нагород³², положеннями Концепції про вдосконалення нагородної справи³³, актами Комісії державних нагород та геральдики. Правові норми цих нормативно-правових актів, а також відносини, що ними регулюються, основою формування нагородного права України.

Отже, питання правового дослідження державних нагород в Україні є актуальними й малодослідженими. В українській нагородній справі є чимало не вирішених проблем, зокрема кількісні та якісні характеристики нагородження, їх аналіз у контексті регламентації та ефекту нагородження. Актуальними залишаються дискусії щодо подальшого вдосконалення нагородної справи, раціонального використання державних нагород як інструменту державного управління. Згадані вище дослідження мають стати основою подальшої розробки питань нагородного права.

1. Григорьев В.А. Наградное право как средство предупреждения коррупции среди государственных служащих // Современная уголовная политика в сфере борьбы с транснациональной организованной преступностью и коррупцией. – М., 2002. – С. 153. **2. Сорокин П.А.** Преступление и кара, подвиг и награда: социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. – М., 2006. **3. Баранов В.М.** Поощрительные нормы советского социалистического права / Под ред. М.И.Байтина. – Саратов, 1978. **4. Демин А.Л.** Наградная система государства как компонент политической культуры (Социально-философский анализ): Дис. канд. юрид. наук. – М., 2003. – С. 6–7. **5. Малько А.В.** Основы теории правовых средств // Вестник Волжского ун-та им. В.Н. Татищева. Вып.1. – Тольятти, 1998. – С. 135-145; Поощрение как метод государственного управления // Правовая наука и реформа юридического образования: Сб. науч. трудов. Вып. 7: Государство, право, управление. – Воронеж, 1998. – С. 27–31; Поощрение как правовое средство // Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 45–54; Проблемы наградной политики в России // Правоведение. – 1997. – № 4. – С.155–157; Юридические поощрения как разновидность социальных санкций // Общественные науки и современность. – 1998. – № 4. – С. 75–84; Юридические поощрительные санкции // Юриспруденция. – 1996. – № 6. – С. 3–7. **6. Малько А.В.** Стимулы и ограничения в праве. – 2-е изд. – М., 2004. **7. Дуэль В.М.** Государственные награды в российском праве: Проблемы теории и практики: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – М., 2005. **8. Нырков В.В.** Поощрения и наказания как средства реализации правовой политики // Правовая политика и правовая жизнь. – 2001. – № 3. – С. 197. **9. Гущина Н.А.** Поощрительные нормы российского права: Теория и законодательная практика. – СПб., 2003. **10. Налбандян А.С.** Применение поощрительных норм российского права. Проблемы теории и практики: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Н.-Новгород, 1994. **11. Киселева О.М.** Поощрение как метод правового регулирования: Автореф. дис. канд. юрид. наук – Саратов, 2000. **12. Нырков В.В.** Поощрение и наказание как парные юридические категории: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – Саратов, 2002.

13. *Гринчишин В.А.* Совершенствование правового регулирования государственно-го награждения: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 1990. **14.** *Малинкин А.Н.* Женские награды в России: опыт исследования по социологии наградного дела // Мир России. – Т. XIII. – 2004. – № 2. – С. 96–114 (www.ecsocman.edu.ru/ons/msg/165158.html). **15.** *Табачник Д.В., Безгін І.Д., Бузало В.Й., Дмитрієнко М.Ф., Курас І.Ф.* Нагороди України. Історія, факти, документи: У 3 т. – К., 1996. **16.** *Табачник Д.В., Бузало В.Й., Воронін В.М., Дмитрієнко М.Ф., Куценко В.* Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини: У 2 кн. – К., 2004. **17.** *Дей М.О.* Правове регулювання засобів стимулювання праці в умовах ринкової економіки: теоретичні аспекти: Дис. канд. юрид. наук. – Х., 2005. **18.** *Мельник О. М.* Правове регулювання та шляхи підвищення його ефективності: Автореф. дис. канд. юрид. наук. – К., 2004. **19.** *Мирошин С. В.* Закон и мотивация труда. – Ростов-на-Дону, 2003. **20.** *Халитов В.Ф.* Кратология как система наук о власти. – 1999 (www.vusnet.ru/biblio/archive/xalipov_kratologiya). **21.** *Григорьев В.А.* Наградное право как средство предупреждения коррупции среди государственных служащих // Современная уголовная политика в сфере борьбы с транснациональной организованной преступностью и коррупцией. – М., 2002. – С. 146–153. **22.** *Каринский С.С.* Правовые вопросы, связанные с установлением и применением наград и поощрений за личный труд // Правоведение. – 1961. – № 3. – С. 76–81; *Каринский С.С.* материальные и моральные стимулы к повышению производительности труда (Правовые вопросы). – М., 1966. **23.** *Молодцов М.В., Крапивин О.М., Власов В.И.* Трудовое право России: Учебник для вузов. – М., 2001. **24.** *Баранов В.М.* Поощрительные нормы советского социалистического права. – Саратов, 1978. **25.** *Всеволодов И.В.* Беседы о фалеристике. Из истории наградных систем. – М., 1990. – С. 326, 327. **26.** *Четурнов Н.И.* Наградные медали Государства Российского: Энциклопедическое. – С. 323, 324. **27.** *Всеволодов И.В.* Беседы о фалеристике. – С. 323, 324. **28.** *Любина Т.Н.* Ордена в системе ценностей провинциальной бюрократии конца XIX начала XX века (по материалам Тверской губернии) // Геральдика: Материалы конференции «10 лет восстановления геральдической службы России» – СПб., 2002. (sovnet.geraldika.ru/article/1967). **29.** Відзнаки Президента України: Ордени, медалі, нагородна зброя. – К., 1999. –168 с.; Державних нагород удостоєні / Національна іміджева програма «Лідери XXI століття» – Х., 2003; Державні нагороди України. Кавалери та лауреати: Довідково-енциклопед. видання. – К., 2006. Лауреати нагород. 1991-2002: Інформ.-біогр. довід. – Х., 2002; Працівники, колективи культури і мистецтва України, удостоєні почесних звань України і нагороджені почесними відзнаками Президента, орденами та медалями України у 1997-1998 рр. – К., 1999; *Шишков С.С.* Награды СССР: Справочник: В 2 т. – 2. изд. – Д., 2005. **30.** Конституція України від 28.06.1996 зі змінами і доповненнями. **31.** Закон України «Про державні нагороди України» від 16.03.2000 № 1549-III зі змінами і доповненнями (станом на 02.09.2008). **32.** Державні нагороди України. Кавалери та лауреати. Т-2. – К., 2008. **33.** Концепція про вдосконалення нагородної справи, схвалена указом Президента України від 18 серпня 2005 року № 1117/2005 // Державні нагороди України. Кавалери та лауреати Т-2: Довідково-енциклопед. вид. – К., 2008. – С. 11.